

2. Положение о земских участковых начальниках. // Полное Собрание Законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 3-е. 1889 г. – Т. IX. – СПб., 1891. – № 6196.
3. Там само. – С. 101-102.
4. Там само. – С. 104-109.
5. Наказ земским начальникам 11 августа 1905 года и циркуляр Министра Внутренних дел от 31 того же августа о введении наказа в действие. – СПб: Б. и., 1905. – С. 16-17.
6. Свод Законов Российской Империи (далі – СЗРИ). – Прод. 1912 г. – Т. IX. – Ч. III. – Спб., 1912. – С. 120<sup>1</sup>
7. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1291 – Оп. 39. – Спр. 44. – Арк. 13.
8. СЗРИ. – Прод. 1912 г. – Т. IX. – Ч. III. – Спб., 1912. – С. 112-126.
9. Там само. – С. 127.
10. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 31. – Спр. 1. – Арк. 23-25.

*The article throws the light on the middle link reforming problem of the Russian empire control system of the last quarter of the 19<sup>th</sup> century. Besides, the process of introduction and legislative regulation activity of the important administrative institution – Gubernske prisustviye – is analyzed. Especial attention is given to the specific character of this institution's activity.*

*Key words: the reform, the administrative system, Gubernske prisustviye, the class principle, the peasant estate.*

УДК. 94 (47) "20"

Олена Стрілюк

### ВИРІШЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ В РОСІЇ: ЗІТКНЕННЯ ПОЗИЦІЙ П.А. СТОЛИПІНА ТА ПРАВИХ

*Після революції 1905-1907 рр. в інтелектуальному житті Росії відбувались важливі зміни: в консервативних колах все більше поширення отримували ідеї націоналізму. Саме як переконаний націоналіст запам'ятовується всім своїм сучасникам і останній видатний реформатор Російської імперії П.А. Століпін. В статті висвітлюються погляди прем'єра на польське питання і розглядаються заходи, запропоновані урядом для вирішення цієї важливої проблеми, від якої, дійсно, багато в чому залежала і стабільність самої держави. Також аналізується розстановка політичних сил і реакція правоконсервативних кіл на перетворення, які проводились урядом Століпіна.*

*Ключові слова: Петро Аркадійович Століпін, Російська імперія, Польща, націоналізм, західне земство, консерватори, монархісти.*

Польське питання в Росії протягом тривалого часу залишалось одним із найважливіших "окраїнних" питань, а за своєю складністю воно було, мабуть, і одним із найсуттєвіших. На початку ХХ століття за вирішення цього болючого питання взявся П.А.Століпін. Зазначимо, що початок ХХ століття – це був час, коли в інтелектуальному житті Росії стали відбуватися важливі зміни: події 1905-1907 рр. призвели до значного поширення в консервативних колах ідей націоналізму. Ця ідея дуже захопила і П.А.Століпіна. Поступово вона стала визначальною в політиці прем'єр-міністра.

Незважаючи на величезний інтерес дослідників до особи останнього великого реформатора Російської імперії та його діяльності, національна політика П.А.Століпіна, на наш погляд, залишається однією з nereабілітованих тем. Між тим, вивчення політики царського уряду в національному питанні було розпочато ще в період 60-70<sup>х</sup> рр. ХХ ст. Саме тоді А.Я.Аврех проаналізував політику П.А.Століпіна і по відношенню до Польщі [1]. Дослідження Авреха виявилися, безперечно, прогресивними для свого часу: вперше в радянській історичній літературі ім'я Століпіна згадувалось не в зв'язку з "реакцією" та "каральною політикою царизму", як це було загальноприйнято. В цілому позиція Авреха зводилася до твердження, що весь правий та-

бір підтримував, чи, принаймні, “змирився” з бонапартистським курсом П.А.Столипіна. Історик відмічав, що “ініціатива, визначення конкретних програм і розробка відповідних національних законопроектів цілком були монополізовані правими в Думі й поза Думою, які діяли у співпраці з урядом Столипіна” [2].

В подальшому національна політика прем'єра опинилася в центрі уваги В.С.Дякіна [3]. Історик не погодився з концепцією А.Я.Авреха про єдність Столипіна та правих, перш за все Об'єднаного дворянства. Так виникла цікава наукова суперечка, яка також не отримала остаточного вирішення в історичній літературі.

Що стосується досліджень останніх років, то вони не дають вичерпної відповіді на питання про те, що саме стало причиною переходу П.А.Столипіна з політики землеустрою до національної, не завжди переконливими є й роздуми про природу “столипінського націоналізму”. Так, Б.Федоров, наприклад, вважає, що націоналізм взагалі може бути двох типів – “здоровий націоналізм”, і такий, що “замішаний на негативному ставленні до людей іншої віри, кольору шкіри, національного походження”. На його думку, П.А.Столипін був “націоналістом у цивілізованому розумінні цього слова”, оскільки націоналізм прем'єра зводився, перш за все, до “захисту російських національних інтересів”, при цьому, однак, не пояснюється, в чому ж власне вони полягали. З іншого боку, Федоров, користуючись сучасною термінологією, відмічає, що Столипін дещо недооцінював “глобальні фактори розвитку цивілізації” [4].

Не претендуючи на вирішення всіх поставлених вище проблем, в даній статті спробуємо дослідити еволюцію поглядів П.А.Столипіна з польського питання, проаналізувати деякі конкретні заходи, вжиті урядом у цій галузі, а також розглянемо, якою була реакція на них з боку правоконсервативних кіл.

Звертаючись до витоків столипінського націоналізму, зазначимо, що націоналістичні тенденції в цілому, звичайно, не були чимось новим в нашій історії, оскільки ще за часів Каткова бюрократична реакція тісно пов'язала себе з полонофобством, а за часів Ігнат'єва та Плеве – з юдофобством і боротьбою з Фінляндією та армянами. Що стосується Столипіна, то внаслідок своєї попередньої службової діяльності в провінції, а саме в Ковенській та Гродненській губерніях, він був добре ознайомлений з основами бюрократичного націоналізму. В обох цих губерніях пануючим елементом були польські поміщики, які знаходились в своєрідних стосунках із представниками російської влади. Характеризуючи ці відносини, А.С.Ізгоев відмічав, що “зовнішній їх тон був надзвичайно коректний, ввічливий”, але в той же час і “холодний, потаємний, з величезною домішкою хитрості та лукавства” [5]. Поза всяким сумнівом, що своєрідне ставлення російської адміністрації до польської шляхти надзвичайно різко позначилося на характері голови Ради міністрів. П.А.Столипін поважав поляків, говорив, що багато чому в них навчився і багато чим зобов'язаний. Це давало можливість деяким “союзникам” першого міністра докоряти йому “польськими шляхетськими прийомами” і, навіть, намагатися відшукати поляків і польок в його родоводі. Але разом з тим, Столипін і побоювався поляків, “оскільки бачив величезну перевагу поміщика польського над поміщиком російським” [6].

Служба в провінції, безперечно, вплинула на характер П.А.Столипіна, багато в чому визначила його погляди на національне питання. Проте, в той період націоналістичні ідеї у Столипіна ще не оформилися остаточно в певну систему. Це відбувалося поступово, під впливом конкретних обставин.

Напередодні скликання I Думи питання російсько-польських відносин набуло особливої гостроти та надзвичайно жваво обговорювалося громадськістю. Ані мова, ані релігія, ані культура не називались в числі основних факторів, які відокремлювали Росію від поляків і спричиняли до постійної боротьби з ними. Таким фактором було питання державності. В польській пресі все частіше стали висуватися вимоги надання автономії Царству Польському. При цьому поляки були стурбовані збереженням всіх кордонів і виступали категорично “проти виділення з Привіслінського краю його російських частин” [7]. Посилення націоналізму поляків, що приймав іноді сепаратистський характер, безумовно, впливало на російських правих, які вбачали в цьому загро-

зу територіальної цілісності Імперії. Критику з боку правих викликав і закон від 11 грудня 1905 р., згідно з яким, всі народи, що населяють Імперію, могли брати участь у виборах в Державну думу на рівних умовах. Виходило, що незважаючи на чисельну більшість російського населення, наприклад, в деяких губерніях Західного краю, вибори в Думу однаково призвели б до переважання там крупних землевласників-поляків чи євреїв, у яких, на думку правих, не могло бути державних, а були лише свої особисті інтереси. Виступаючи прихильниками гасла "Росія для росіян", чорносогенці та націоналісти не могли миритися з ситуацією, при якій державноутворююча російська нація зовсім не могла вважатися привілейованою та пануючою в Російській імперії.

Після розпуску I Думи П.А.Столипін не насмілювався посягнути на цей наріжний камінь оновленого ладу. В діяльності голови Ради міністрів починався період, коли він намагався знайти шляхи примирення влади з ліберальною громадськістю, готовий був піти на вдоволення потреб найбільш крупних груп населення, що привело б до створення сприятливої громадської думки напередодні майбутніх виборів до II Думи, а в подальшому стало би важливим кроком на шляху до здійснення реформ. Але намірам прем'єра не судилося збутися. Характеризуючи політичну обстановку, яка утворилася, князь В. Оболенський відмічав: "Дуже шкода, що Столипіну не вдалося переформувати Міністерства залученням громадських діячів. Ці діячі все себе для чогось бережуть і панькаються зі своїми власними особами" [8].

В тій ситуації, коли не знайшлося громадських елементів, підготовлених до справи управління, деякі найближчі співробітники прем'єра все більше схилилися до думки, що вихід можна було шукати лише в децентралізації, як управління, так і законодавства, розділивши останнє на загальнодержавне та місцеве. Думки про поступову децентралізацію захоплювали і самого Столипіна. Він усвідомлював, що поетапне здійснення цього заходу сприяло би послабленню національної боротьби на окраїнах, а також залученню до управління ними більш компетентних місцевих елементів. Проте, враховуючи панівні настрої, говорити про це голосно П.А.Столипін не наважувався, хоча подібні думки все ж стали основою складеного С.Є.Крижанівським проекту про виділення Холмської губернії з адміністративних меж етнографічної Польщі.

Важливою обставиною є те, що з самого початку цей захід мав за мету встановлення державного кордону між Росією та Польщею саме на випадок можливої в майбутньому польської автономії. До складу Холмської губернії виділялись лише місцевості, в яких населення зберігало російські національні риси та в більшості являлось православним. Ті місцевості, в яких населення було полонізовано й окатоличено, залишалися за Польщею [9].

На нашу думку, виділяється одна специфічна риса, яка характеризує погляди П.А.Столипіна на польську проблематику: відсутність єдиного підходу до польського питання в межах "етнографічної Польщі" та за її межами. Вже в серпні 1906 р. уряд повідомив про свої наміри ввести земське самоуправління в Західному краї і земське та міське самоуправління в губерніях Царства Польського [10]. При цьому в межах західного польського краю допускалось повне культурно-господарське самовизначення, а в Західному краї обов'язковим було встановлення російського контролю над органами місцевого самоврядування. Саме до цього і закликала консервативно налаштована громадськість. Засоби введення земства в дев'яти губерніях Західного краю розглядалися нею, як такі, що зачіпають інтереси всієї держави. Так М.Зінов'єв відмічав, що "від вирішення цього питання буде залежати, чи стане споконвічно російський край все більше і більше зливатися з корінними областями Імперії, чи життя його буде спрямоване до об'єднання з Польщею" [11]. "Россия" від 24 листопада 1906 р. повідомила про плани Столипіна внести поправки в положення 1890 р. з тим, щоб уникнути переважання в земстві польського елемента. Саме з цією метою в проекті, внесеному на розгляд Ради міністрів, планувалось вказати обов'язкове число гласних від двох третин неодмінно російського походження, крім того, підкреслювалось, що "діловодство, так само і дебати в земських зборах мали вестись російською мовою" [12].

Через майбутні наміри уряду запровадити в Царстві Польському місцеве самоврядування, почало вимагати і якомога скорішого вирішення питання про Холмщину, з тим, щоб не допустити посилення польського впливу в цьому краї. Микола II 31 січня 1907 р. зробив позначку на Особому журналі Ради міністрів "Про виділення... Холмської Русі...": "Скласти законопроект і неодмінно внести його на законодавчий розгляд в листопаді 1907 р." [13].

Виступаючи з трибуни II Державної думи 6 березня 1907 р., П.А. Столипін, зокрема, відмічав: "Самоуправління на тих же загальних засадах з деякими, викликаними місцевими особливостями, змінами пропонується ввести в Прибалтійському, Західному краї і Царстві Польському, за виділенням в особливу адміністративну одиницю місцевостей, в яких зосереджується споконвічно суто російське населення, яке має свої спеціальні інтереси" [14]. В цілому прем'єр, безперечно, розраховував на співпрацю уряду з II Думою, проте, вона виявилася ще більш радикальною за своїм складом, ніж попередня, що відбилось і в дискусіях з національної проблематики.

Кореспонденти польських газет у дуже похмурих тонах зображали склад Державної думи, відмічали безтолковість і беззмістовність багатьох промов, розпущеність депутатів, відсутність такту. "Росіяни висміюють поляків, що вони "прогавили" Польщу, – писала "Gazeta Polska". Можливо, в майбутньому отримаємо право зло відповісти їм, що вони "пробалакали" Росію" [15]. Вже 10 квітня 1907 р. "польське коло" на чолі з Р. Дмовським внесло в Думу проект про польську автономію [16].

Консервативна російська преса відразу ж визначила свій погляд на цей проект. Найбільш впливове з усіх видань суворинське "Новое время" відмічало: "Цей проект доводить, що поляки все позабули та нічого не навчились. Але вони повинні знати, що поки Росія ще стоїть на своєму місці... другого Карфагену на берегах Вісли вона не допустить... Ще живий російський народ, який має підстави думати, що давня суперечка з Польщею була вирішена на нашу користь, і вирішена безповоротньо". "Россия" відмітила, що заява "польського кола", яке утворило в Думі ніби "особливу свою Думу", прозвучало, як погроза російському народу, і "ніхто не очікував, що поляки зайдуть в цьому відношенні настільки далеко". На це "Окраины России" відповіли: "Можна лише дивуватися, чому поляки не скористалися теперішнім ставленням до них і уряду, і Державної Думи і не внесли ще вимоги про приєднання до майбутньої Польщі Києва, Вільни, Мінська, Могильова та Риги" [17].

Що стосується позиції П.А. Столипіна, то він визнавав, що "теоретично автономія можливо і чудова річ", але "лише міцна держава, центр якої культурніший за периферію, може наділити свої окраїни автономними правами". На думку прем'єра, в ситуації, коли центральна влада ще тільки зміцнювалась, ані Польща, ані будь-яка інша область не могли розраховувати на отримання автономії [18].

У зміцненні та збереженні держави прем'єр бачив свою основну мету, а її досягнення не мислив без плідної роботи парламенту. Але досвід перших двох дум виявився вкрай невдалим, багато важливих питань так і не отримали свого вирішення. Враховуючи дворазову невдачу діяльності законодавчого органу, Столипін змушений був вдатися до перегляду виборчого закону. Новий закон 3 червня 1907 р. нікого не позбавляв виборчих прав, але змінював представництво від окремих груп населення таким чином, щоб, по-перше, "кожна частина народу мала в Думі своїх обранців", а по-друге, підкреслювалось, що "створена для укріплення Російської Держави Державна Дума повинна бути російською і по духу" [19]. Як слід розцінювати ці дії Столипіна? Чи можуть вони свідчити про певний поворот урядової політики в бік націоналізму?

Вище вже зазначалось, що консервативна громадськість ще після розпуску I Думи почала виступати з закликами змінити виборчий закон. Великий резонанс мала, наприклад, стаття М. Меньшикова "Нация – это мы", в якій автор відкрито заявляв про необхідність відстояти гасло "Росія для росіян" і вимагав того, щоб обирати в парламент могли лише російські громадяни і тільки росіян [20]. Тоді П.А. Столипін не пішов на поступки правим. Але з іншого боку, прем'єр не міг і зовсім ігнорувати ситуацію, при якій більшістю пільг володіли саме жителі національних окраїн, що дуже ча-

сто приводило до засилля “інородців” в ряді сфер діяльності, а корінні росіяни мали і рівень життя, і доступ до важелів управління куди більш обмежений. Це була одна з особливостей російського націоналізму. Інша особливість полягала в тому, що російський націоналізм завжди був пов’язаний із “землею” – простором, носив державний, інтегративний характер і не мав расового відтінку.

П.А.Столипін розумів необхідність розширення прав і свобод для громадян Росії, але при цьому не прагнув встановлення виключних прав саме для російської нації. Не був прем’єр і прихильником гасел примусової асиміляції. Для нього “обрусіння” інородців означало перетворення їх в росіян по переконанням.

Даючи оцінку подіям, які увійшли в історію та історіографію під назвою “третьочервневого перевороту”, на наш погляд, необхідно враховувати одну важливу обставину: змінюючи представництво від окремих груп населення, Столипін не ставив за мету посилення дискримінації “інших народностей”, він лише хотів створити таке представництво, яке було б корисним фактором державного життя, могло б ефективно працювати в рамках діючих законів. І багато в чому прем’єру це дійсно вдалося. Хоча націоналістичний принцип, нехай і досі в хаотичному вигляді, але вже такий, що нагадував австрійську куріальну систему, був внесений П.А. Столипіним 3 червня 1907 р. в державне представництво, це ще не означало повороту урядової політики до націоналізму. Оформленню націоналістичних ідей у Столипіна в певну систему багато в чому посприяло бажання прем’єра мати прихильників своєї політики не лише в Думі, але й у Державній Раді.

Київські націоналісти на чолі з Д.І.Піхно звернули увагу прем’єра на “засилля” там поляків і вказали, що замість сумнівних поляків Столипін може отримати із Західних губерній декілька відданих уряду виборних членів Державної ради з крупних російських землевласників. Октябристи, в свою чергу, змогли переконати прем’єра, що найкращий варіант для цього – введення в губерніях Західного краю земства, яке й обирало би загальним порядком членів в Державну раду. Багато в чому бажання мати зайву групу прихильників урядової політики “переплутало всі урядові плани і всю реформаторську роботу, відволікло від потреб внутрішнього російського життя, спрямувало на окраїнні, національні питання...” [21]. Так починалася ера “націоналізму”.

П.А.Столипін побачив у введенні національних курій формулу вирішення всіх питань. Курії в його очах являлись якимось геніальним витвором, навіть одкровенням державної мудрості. “Так, необхідно запровадити земство, необхідно надати простір місцевій самодіяльності, – говорив прем’єр, – необхідно розвинути силу тих племен, які населяють Західний край, але історичні умови змушують поставити державні межі для захисту російського елемента, який інакше неминучо буде відсунутий, буде відкинутий” [22]. П.А.Столипін вважав, що захистивши російську націю від інородців, він, таким чином, зможе зміцнити політичні та соціальні засади всієї держави.

Оскільки кампанія по введенню земства провадилася під прапором боротьби з польським засиллям, прем’єр розраховував на її успіх. Тим більше, що і підстави для цього були. Представники Об’єднаного дворянства на з’їзді уповноважених дворянських товариств висловлювали надію, що “Дума погодиться на введення двох окремих курій з відомою фіксованою кількістю осіб від російського населення” [23]. При цьому зазначимо, що саме Об’єднане дворянство було організацією-рупором правоконсервативних сил країни. Постійна рада з’їздів уповноважених дворянських товариств могла доводити до відома імператора думку дворянства по найбільш гострим питанням і, при згоді монарха, навіть, корегувати політику уряду.

Але, недивлячись на очікування, сам процес розробки й прийняття законопроєкту про введення земства в губерніях Західного краю викликав гостру боротьбу в громадських колах Росії й призвів до зіткнення позиції П.А.Столипіна з правими і в Державній думі, і особливо в Державній раді.

Голова Ради об’єднаного дворянства, товариш голови фракції крайньо правих в III Думі граф О.О.Бобринський у вересні 1910 р. зробив у своєму щоденнику дуже

цікавий запис: “У Києві відбувалися вибори члена Державної Ради... Російські виборці вирішили не брати участі у виборах, визнаючи своє безсилля перед поляками... Обрання поляка образливо й безглуздо. Це результат багатьох причин... – винна й обмеженість і впертість нашої маломозглої правої фракції і в Думі і в Раді, яка багато в чому сприяла провалу закону про земське положення в південно-західному краї” [24].

Чому ж урядовий закон, який з величезним трудом, але все ж таки пройшов думські обговорення, “розсипався в розвалини” там, де цього ніхто не очікував – в Державній раді, хоча прийняття його багато в чому вважалось гарантованим? На наш погляд, твердження, що “законопроект був відхилений Державною радою з тактичних міркувань, а за своїм змістом цілком імпонував цьому у вищому ступені ретроградному закладу” [25], не є переконливим. Скоріше навпаки – законопроект про західне земство виявився неприйнятним для правих в Державній раді саме своїм змістом.

Голосуючи проти законопроекту, багато правих членів Державної ради, поперше, “слідували своїм переконанням в непотрібності земства” [26]. Для них сама ця ідея вже спочатку була неприпустима, оскільки в ній вони вбачали загрозу існуванню старої системи. По-друге, земство, яке пропонувалось, не влаштувало своїм безстановим характером та зменшеним земельним цензом. Введення національних курій розглядалось частиною правих як певна поступка полякам, визнання їх відокремленості, що погрожувало зруйнуванням російської державності [27]. Слід зазначити, що відхилення національних курій у західному земстві було справою не лише однієї правої групи, але підрахунок голосів виявився таким, що саме від правих залежав кінцевий результат. І якщо критика курій відігравала вирішальне значення для поляків та лівих, то для правих вирішальним фактором все ж таки виявилось питання цензу [28].

Між тим, відхилення законопроекту Державною радою було розцінено громадськістю як спроба скинути самого П.А.Столипіна. Не було таємницею, що в Державній раді існувала могутня права опозиція на чолі з П.Н.Дурново, яка по суті розходилася з політикою статс-секретаря Столипіна. Цю праву групу дуже часто звинувачували в тому, що вона, не обмежуючись почесною роллю критики, переслідувала мету доводити до краху всі законопроекти, щоб довести нездатність уряду П.А.Столипіна запропонувати що-небудь конструктивне. А оскільки в очах громадськості захист курій ставав моральним обов'язком прем'єра, і кожен розумів, що їх відхилення рівноцінно відставці Столипіна, то, як відмічав Л.О.Тихомиров: “Зрозуміло, як важко позбутися думки, що перед цією спокусою скинути голову Ради Міністрів і не встояв лідер правих” [29]. Про те, що інтрига проти прем'єра дійсно мала місце і до неї окрім П.Н.Дурново був також причетний В.Ф.Трепов, є відомості й у щоденнику О.О.Бобринського [30].

Хоча відхилений Державною радою 11 березня 1911 р. законопроект про західне земство все ж таки був введений у дію 14 березня 1911 р. Іменним Височайшим наказом в порядку 87 ст. Основних державних законів [31], але ця перемога для Столипіна багато в чому виявилася пірровою. Розпуск законодавчих закладів, застосування 87 статті, “звільнення у відпустку” до 1912 р. членів Державної ради П.Н.Дурново та В.Ф.Трепова не сприяли затвердженню авторитета влади прем'єра в очах громадськості.

Вже після смерті П.А.Столипіна отримало своє остаточне вирішення і питання про Холмщину. МВС виявилось неспроможним виробити законопроект для внесення в Думу в листопаді 1907 р. Законопроект був внесений на розгляд лише в III Державну думу 19 травня 1909 р., а його обговорення в спеціальній “Холмській” підкомісії проходило з 17 листопада 1909 р. по 20 листопада 1911 р. В комісію входили: голова Н.І.Антонов (октябрист), доповідач Д.Н.Чихачов (націоналіст); від поляків – приват-доцент Петербурзького університету Л.К.Димша і доктор Гарусевич (польське коло); уряд представляв С.Є.Крижановський. Особливу політичну активність у вирішенні питання виявляв холмський єпископ (і одночасно член Всеросійського національного союзу) Євлогій, для якого виділення Холмщини в особливу губернію взагалі стало справою всього життя. Активно його підтримував граф О.О.Бобринський. Оскільки боротьба в комісії розгорталась уперта й тривала, то Євлогій почав обстоювати свою

Російські вибор-  
поляками... Об-  
– винна й обме-  
– яка багато в чо-  
– раї” [24].

к такі пройшов  
не очікував – в  
ованим? На наш  
дою з тактичних  
ні ретроградно-  
про західне зем-  
том.

авної ради, по-  
Для них сама ця  
грозу існуванню  
до своїм безста-  
ональних курій  
їх відокремлено  
д зазначити, що  
лише однієї пра-  
к залежав кінце-  
для поляків та  
ння цензу [28].

розцінено гро-  
щею, що в Дер-  
ка по суті розхо-  
асто звинувачу-  
слідувала мету  
П.А.Столипіна  
жості захист ку-  
дхилення рівно-  
ю, як важко по-  
трів і не встояв  
це і до неї окрім  
у щоденнику

проект про захі-  
ім Височайшим  
ремога для Сто-  
дів, застосуван-  
ди П.Н.Дурново  
і громадськості.

шення і питання  
для внесення в  
в III Державну  
підкомісії про-  
ходили: голова  
ляків – приват-  
польське коло);  
ть у вирішенні  
о національного  
ю взагалі стало  
ський. Оскільки  
істоювати свою

справу не лише в Думі, а й за її межами. Він намагався зробити популярною в петер-  
бурзькому суспільстві саму ідею Холмської адміністративної самостійності. З цією  
метою Євлогій виступав з доповідями в клубах, великосвітських “салонах”: у графа  
Н.Ф.Гейдена, у графині Ігнат'євої, в будинку генерала Є.В.Богдановича, у баронеси  
В.І.Ікскуль. Читав Євлогій лекції про Холмщину і в Москві. Крім того, щоб зацікавити  
питанням деяких членів Думи, Євлогій організував поїздку до Холмщини [32]. Багато  
з чому його зусилля не виявилися марними: питання почало обговорюватись в пресі,  
пожвавився інтерес до нього з боку громадськості.

В самій же комісії поляки відчайдушно намагалися зашкодити прийняттю за-  
конопроекту, називаючи його “четвертим розподілом Польщі”. Октябристи обіцяли  
підтримати націоналістів в Холмському питанні, але за це вимагали, щоб ті, в свою  
чергу, підтримували октябристів кожний раз, коли їм будуть потрібні голоси. Праві  
були невдоволені переходом Євлогія до націоналістів і до Холмського питання відно-  
сились в цілому байдужо. “Виявлявся, – як відмічав Євлогій, – і становий егоїзм.  
“Польський пан нам ближчий за російського селянина”... – цей погляд... поділяла бі-  
льшість монархістів” [33]. С.Є.Крижановський також зайняв нейтральну позицію,  
оскільки отримав від П.А.Столипіна вказівку не йти всупереч бажань націоналістів.  
Самі ж націоналісти виступали з пропозиціями про розширення кордонів майбутньої  
губернії, посилаючись на історичне значення того чи іншого населеного пункту, як  
пам'ятника російського володіння краєм. В результаті були накреслені такі кордони  
нової губернії, при яких російське, тобто православне населення опинилося в меншос-  
ті, що не перевищувала 30% [34].

Затверджений царем 23 червня 1912 р. наказ про утворення особливої Холмсь-  
кої губернії став у підсумку результатом компромісу між планом обласного переуст-  
рою Росії, який був вироблений урядом Столипіна (та передбачав в майбутньому ав-  
тономію Польщі) і наполяганнями холмського духовництва на чолі з єпископом Євло-  
гієм, який знайшов способи зацікавити цим питанням і Миколу II, і консервативну  
громадськість.

Таким чином, політика П.А.Столипіна в національному питанні, як, до речі, і  
вся його реформаторська діяльність, навряд чи підлягає однозначній оцінці. Для одних  
– Столипін-“націоналіст” дорівнювалось Столипіну-“патріоту”, інші ж вкладали в це  
визначення суто негативний зміст. Щоб дати зважену оцінку політики П.А.Столипіна,  
необхідно враховувати, що дійсно, російська нація, яка розселилася на величезній те-  
риторії і жила черезполосно з “інордцями”, не могла не генерувати й націоналізм осо-  
бливого роду. П.А.Столипін, який сприймав Російську державу як єдину й неподільну,  
не прагнув до династичного панування російського народу над іншими, але й не міг  
допустити пригноблення російського народу на підставі будь-яких переваг. Прем'єр  
був непохитний в тому, що в Росії пануючою мовою є російська, а на окраїнах пови-  
нно бути рівноправ'я росіян з “інородцями”, але – не становище росіян немов би іно-  
земців серед них, оскільки окраїни – лише органічні частини Імперії.

Суперечливістю відрізнялась політика П.А.Столипіна і в галузі польського пи-  
тання. З одного боку – він позитивно ставився до поляків, як до “братів-слов'ян”, ви-  
знавав їх “європейськість”, освіченість, і в початковий період прем'єрства допускав  
співпрацю з ними по конкретним питанням. З іншого боку – польська нація вважалась  
однією з найбільш “шкідливих” з точки зору російських державних інтересів: лякало  
прагнення поляків до сепаратизму та їх “засилля” в багатьох сферах російського жит-  
тя. П.А.Столипін, який боровся за єдину й неділиму Росію, все ж відчував певну чу-  
жорідність Польщі в складі Імперії, бачив, що політика русифікації, яка проводилась  
протягом довгого часу, не давала результатів, власне тому, прем'єра так полонили ду-  
мки про поступову децентралізацію. З готовністю підтримав він і ідею про виділення  
Холмщини.

Оцінюючи політику П.А.Столипіна, необхідно враховувати ще одну важливу  
обставину: основною турботою прем'єра за весь час перебування його у влади було  
саме зміцнення державної влади. При цьому він щиро вважав, що обеззброїти опози-

цію і завоювати симпатії громадськості йому допоможе здійснення певних реформ і відміна тих положень, які викликають найбільше роздратування. Закон про Західне земство був, з одного боку, законом ліберальним, з іншого – обмежував “засилля” польського елемента, а це відповідало бажанням російських правих. Але те, що Столипін наважився поставити питання про склад “верхньої палати”, викликало опозицію проти нього з боку правоконсервативних кіл в стінах Маріїнського палацу і врешті-решт не дозволило прем’єру отримати в питанні про західне земство повну перемогу.

### Джерела та література

1. Аврех А.Я. Царизм и третьеиюньская система. – М., 1966; Он же. Столыпин и Третья Дума. – М.: Наука, 1968.
2. Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума... – С. 23.
3. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. – Л., 1978.
4. Фёдоров Б.Г. Пётр Столыпин: “Я верю в Россию”: Биография П.А. Столыпина: В 2т. – СПб.: Лимбус Пресс, 2002. – Т. 1. – С. 474-475.
5. Изгоев А. П.А. Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – М., 1912. – С. 12-13.
6. Там же. – С. 88.
7. Див.: Русско-польские отношения // Окраины России. – С-Пб., 1906. – Т. 1. – № 4. – С. 65-66; Русско-польские отношения // Окраины России. – С-Пб., 1906. – Т. 1. – № 6. – С. 97-99.
8. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). – Ф. 102. Департамент полиции министерства внутренних дел. Особый отдел. 18 февраля 1883 г. – 10 марта 1917 г. – Оп. 265. – Д. 91.
9. Крыжановский С.Е. Воспоминания: Из бумаг С.Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской империи. – Петрополис. – Б. Г. – С.133-134.
10. Правительственный вестник. –1906. –24 августа (6 сентября). – № 190.
11. Новое время. – 1906. – 23 ноября.
12. Россия. – 1906. – 24 ноября.
13. Див.: Особые журналы Совета министров царской России. 1907 г. – М., 1984. – Ч.1. – С.63-71.
14. Государственная дума. Второй созыв. Стенографические отчёты. 1907 год. Сессия вторая. – СПб., 1907. – С. 112.
15. Из польской печати // Окраины России. – С-Пб., 1907. – Т. 2. – № 14. – С. 229-230.
16. Окраины России. – 1908. – 8 марта.
17. Обзор печати // Окраины России. – С-Пб., 1907. – Т.2. – № 16-17. – С. 269.
18. Обзор печати // Окраины России. – С-Пб., 1907. – Т.2. – № 35-36. – С. 525.
19. Государственная дума в России. (Сборник документов и материалов). – М., 1957. – С. 273.
20. Новое время. – 1906. – 19 сентября.
21. Изгоев А. П.А. Столыпин: Очерк жизни и деятельности... – С. 90-91.
22. Из речи П.А. Столыпина 7 мая 1910 г. // Государственная дума. Третий созыв. Сессия третья. 1911 г. Стенографические отчёты. – СПб., 1910. – Ч. IV. – С. 774-791.
23. Объединённое дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906 – 1916: В 3 т. – М.: РОССПЭН, 2001. – Т2. – Кн. 1. – 1909-1910 гг. – С. 436.
24. Дневник А.А. Бобринского. (1910 – 1911 гг.) // Красный архив. – 1928. – Т. 26. – С. 132-133.
25. Аврех А.Я. Вопрос о западном земстве и банкротство Столыпина // Исторические записки. – М., 1961. – Т.70. – С. 61; Его же. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991. – С. 197.
26. Тихомиров Л. К реформе обновлённой России (статьи 1909, 1910, 1911 гг.) – М., 1912. – С. 208.
27. См.: Государственный совет: Стенографические отчёты. Сессия 6. – СПб., 1911. – Стб. 919, 921-923, 1223.
28. Див.: Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг.... – С. 214-216; Бородин А.П. Государственный совет России (1906-1917). – Киров, 1999. – С. 201-204.
29. Тихомиров Л. К реформе обновлённой России (статьи 1909, 1910, 1911 гг.)... – С.207-208.
30. Дневник А.А. Бобринского. (1910 – 1911 гг.)... – С.144-145.
31. Див.: Полный свод законов. – Т. 31. – № 34930; Собрание узаконений. –1911. –14 марта. – Отд. I. – Ст.419.
32. Евлогий. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского). По его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994. – С. 196-205.
33. Там же. – С.196-197.
34. Крыжановский С.Е. Воспоминания: Из бумаг С.Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской империи... – С. 135-136.



After the revolution 1905-1907 there were significant changes in the intellectual life of Russia: the ideas of nationalism got more dissemination in the conservative environment. Exactly as the convinced nationalist was remembered to his contemporaries the last and the biggest reformer of Russian empire P.A. Stolypin. In this article the points of view of the prime minister on the Polish question and the measures, which were taken by the government for the decision of so important problem, from which the stability of the country really depends on, are examined. Also the arrangement of the political powers and the reaction of the right-wing conservatives on pursuing reforms of Stolypin are analyzed.

The key words are: Peter Stolypin, Russian empire, Poland, nationalism, west zemstvo, conservatives, monarchists.

УДК 94 (477.51)“1873-1876”:061.237

Олександр Рахно

### УЧАСТЬ О. РУСОВА В ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА (1873-1876 рр.)

Стаття присвячена проблемі комплексного дослідження діяльності О.Русова у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства (1873-1876 рр.). Визначено його роль у створенні та становленні цього наукового осередку України. Проаналізовані перші етнографічні праці вченого. Все це дозволило по-новому оцінити внесок О.Русова у діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і наукове життя України даного періоду.

Ключові слова: Олександр Русов, Україна, українські громади, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, етнографія.

Відомий діяч українського національно-визвольного руху, земський статистик, етнограф і фольклорист Олександр Олександрович Русов (1847-1915) був одним із співзасновників і активних діячів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Цей аспект його діяльності знайшов деяке відображення у дорадянській, радянській і сучасній історіографії [1]. Втім, узагальнююча праця, присвячена проблемі відсутня. У даній статті робиться спроба дати вичерпну характеристику діяльності вченого у цій науковій установі.

Зазначимо, що 1870 р. О.Русов став членом провідної тогочасної української громадсько-політичної організації – Київської Старої громади. Першочерговим на той час завданням громадівці вважали наукове обґрунтування існування українського народу. Вони збирали етнографічні та фольклористичні матеріали, готували словник української мови, вивчали історію краю. Це робилося напівлегально. Вбачаючи слабкість українського руху в тому, що він мало спирався на науку і не мав осередку, який зміг би консолідувати українські наукові сили та залучити для цього необхідні кошти, громадівці почали впроваджувати в життя ідею створення у Києві такої наукової установи. З ініціативи П.Чубинського, який був членом Російського географічного товариства, громадівці порушили клопотання про відкриття філії вищезгаданого товариства у Києві. Одним з ініціаторів її створення був О.Русов. Про це свідчить “Лист фундаторів Відділу до Київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова” від 15 лютого 1872 р., написаний, вірогідно, П.Чубинським. Серед майже тридцяти осіб, які поставили свої підписи під цим документом, є підпис О.Русова [2]. “Мы, нижеподписавшиеся, – наголошувалося у документі, – желая поспешествовать делу изучения Юго-Западного Края в статистическом и этнографическом отношениях, признали полезным образовать Юго-Западный отдел Импер. Русского Географического Общества, проект предложения при сем прилагается” [3]. Ініціатива знайшла підтримку у генерал-губернатора князя О.Дондукова-Корсакова і відповідне клопотання було направлено у